

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ЗАСАДИ ДОВІРЛИВОСТІ У ШАХРАЙСТВІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕЛІНКВЕНТНОГО ПОВОДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті викладено результати власних наукових досліджень, присвячених чіткому визначенню семантичних складових шахрайських дій у психолого-технологічному дискурсі, розмежуванню злочинного та природного поведіння при здійсненні певних шахрайських дій.

Ключові слова: шахрайські дії, технології психологічного впливу.

В статті изложены результаты научных исследований, посвященных четкому определению семантических составляющих мошеннических действий в психолого-технологическом дискурсе, разграничению преступного и естественного поведения при осуществлении некоторых мошеннических действий.

Ключевые слова: мошеннические действия, технологии психологического воздействия.

Останніми роками на пострадянському просторі, зокрема в українському суспільстві, значного поширення набули злочини проти особистості, міцно пов'язані з корисливими майновими спонуканнями.

Відавна суспільство вдавалося до штучного регулювання певних людських стосунків завдяки заздальгідь розроблених алгоритмічних дій, заснованих на неправді, омані та брехні. Найкращим засобом практичного застосування таких дій виявилися цілеспрямовані професійні дії, які з часом отримали конкретну назву – шахрайство.

Унаслідок своєї високої психологічної привабливості шахрайські дії в історії людства заслужено посідають вагоме місце. Принаймні, у таких сферах соціального буття людини, як політика, торгівля, релігія без застосування шахрайських дій (звичайно, у завуальованому вигляді) обійтися не можна. Деякі кримінологічні концепції, зокрема у віктимології, свідчать про неможливість повноцінного соціального життя особистості без неправди, обману та брехні, на яких ґрунтується шахрайство [4]. Шахрайство як соціальне явище саме собою притягує до себе людей. Проте, на превеликий жаль, питанням психологічної привабливості шахрайських дій, що здійснюються на високотехнологічному професійному рівні, у сучасній науці приділяється замало уваги.

Упродовж останніх п'яти років нами у межах науково-дослідницької роботи цілеспрямовано досліджуються кримінальні, криміналістичні та кримінологічні аспекти шахрайських дій у дискурсі їх психолого-технологічної забарвленості.

Аналіз історичних фактів людського буття свідчить, що шахрайство є найдавнішою сферою усвідомленого або професійного застосування психологічних технологій, яким з давніх часів озброєне людство. У шахрайства як соціального явища є кілька специфічних відмінностей. Серед них, на наш погляд, чільне місце посідають усвідомленість, обумовленість і технологічність дій [2].

У дискурсі здійснення правоохоронних функцій органами внутрішніх справ України, зокрема розкриття та розслідування злочинів проти особи, пов'язаних із шахрайством, нами було виокремлено невід'ємний компонент усілякої шахрайської дії – довірливість. Установлення й розвиток довірливих відносин та стосунків як керований процес з боку суб'єкта злочину (шахрая) виявляється суто технологічною усвідомленою цілеспрямованою дією.

На жаль, дотепер довірливості компоненту шахрайства як провідній технології введення людей в оману на юридико-психологічній основі належної уваги не приділяється.

На нашу думку, шахрайство як різновид делінквентного поведіння складається із таких ключових компонентів: довіра, омана, психологічний вплив.

Ці ключові компоненти чергуються у чіткому порядку. Спочатку триває етап входження в довіру. Потім – етап розвитку початкової довіри у певні стосунки. За ступенем розвитку стосунки можуть перетворитися у відносини, які, у свою чергу, перетворюються на суто злочинні дії, пов'язані з уведенням об'єкта злочинних домагань в оману. І, в рещті, настає ключовий момент у розвитку довірчості – зловживання нею. На цьому етапі довірчість починає дуже цікаву форму існування – однобічну. Тобто порушується самий головний принцип довірливості – принцип діади: довірливість формується й розвивається лише між двома особами. В умовах здійснення технологічних шахрайських дій, заснованих на довірі, принцип діади грубо порушується.

На цьому завершальному етапі здійснюється несанкціоноване втручання в структуру особистості об'єкта шахрайства, яке в обов'язковому порядку супроводжується здійсненням активного психологічного (іноді й психотерапевтичного, гіпноугестивного та суто гіпноугестивного) впливу. Підкреслюємо, що цей етап є завершальним, але при цьому він є основним. Це здебільшого обумовлено тим, що на його здійснення як правило витрачається переважна

більшість зусиль та засобів. Також цей етап є завершальним тому, що на ньому об'єктові шахрайства спричиняється максимальна шкода: як правило, на цьому етапі втрачається довірливість, руйнуються відносини і стосунки, руйнуються соціально значимі установки, виникають та розвиваються моральні та соціально-психологічні вади.

При проведенні експертних функцій у розслідуванні фактів шахрайств слід звертати особливу увагу саме на дотримання принципу діади. Якщо він зберігається, опосередковано можна вважати, що ознак злочину за таких умов немає. Якщо він виявляється порушеним (втрачені довірливі зв'язки) – є всі підстави вважати ці дії злочинними.

Відповідно до чинного кримінального законодавства основною кваліфікаційною ознакою шахрайської дії як злочину є добровільність, обман та зловживання довірою. Жодна з цих дефініцій не може виникнути й розвинути без іншої дефініції – довірливості.

Об'єктивна сторона шахрайства полягає у заволодінні майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. В результаті шахрайських дій потерпілий добровільно передає майно або право на майно іншій особі. Безпосередня участь потерпілого у передачі майнових благ і добровільність його дій є обов'язковими ознаками шахрайства, які відрізняють його від викрадення майна та інших злочинів проти власності.

При шахрайстві потерпілий цілковито переконаний у тому, що він розпоряджається майном за власною волею, у своїх інтересах або принаймні не на шкоду цим інтересам. Така його переконаність є результатом впливу на нього шахрая, а саме, введенням потерпілого в оману щодо правомірності передачі ним шахраєві майна чи надання йому права на майно.

Згідно з нормами кримінального законодавства добровільність при шахрайстві має уявний характер, оскільки вона обумовлена обманом. Якщо потерпілий у зв'язку з віком, фізичними чи психічними вадами або іншими обставинами не міг правильно оцінити і зрозуміти зміст, характер і значення своїх дій або керувати ними, передачу ним майна чи права на нього не можна вважати добровільною.

Способами вчинення шахрайства є обман та зловживання довірою.

Обман як спосіб шахрайського заволодіння чужим майном чи придбання права на таке майно полягає у повідомленні потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних відомостей,

повідомлення яких мало б суттєве значення для поведінки потерпілого, з метою введення в оману потерпілого. Таким чином, обман може мати як активний (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей про певні факти, обставини, події), так і пасивний (умисне замовчування юридично значимої інформації) характер.

Змістом обману як способу шахрайства можуть бути різноманітні обставини, стосовно яких шахрай вводить в оману потерпілого. Зокрема, це може стосуватися характеристики певних предметів, зокрема їх кількості, тотожності, дійсності (обман у предметі), особистості шахрая або інших осіб (обман у особі), певних подій, юридичних фактів, дій окремих осіб тощо. За своєю формою обман може бути усним, письмовим, виражатися у певних діях (підміна предмета, його фальсифікація тощо), у тому числі конклюдентних.

Зловживання довірою полягає у недобросовісному використанні довіри з боку потерпілого. Для заволодіння чужим майном чи правом на нього шахрай використовує особливі довірливі стосунки, які склалися між ним та власником чи володільцем майна. Такі стосунки можуть виникати внаслідок особистого знайомства, родинних або дружніх зв'язків, рекомендацій інших осіб, зовнішньої обстановки, цивільно-правових або трудових відносин, соціального статусу шахрая чи інших осіб.

Шахрайство вважається закінченим з моменту переходу чужого майна у володіння шахрая або з моменту отримання ним права розпоряджатися таким майном. Суб'єктивна сторона шахрайства характеризується прямим умислом і корисливим мотивом.

Переважна більшість сучасних авторів відносять довірливість до категорії феномена. Відповідно до специфіки вирішуваних завдань лише змінюється приналежність феноменологізації довірливості: у спілкуванні довірливість – це феномен спілкування, у міжособистісній взаємодії – це феномен міжособистісної взаємодії, у психологічному контакті – це феномен психологічного контакту і т.п.

Також у залежності від напрямку і спрямування практичного впровадження варіює й якісна характеристика довірливості – на рівні визначення міри, ступеня чи якості приватних особистих або міжособистісних зв'язків використовується поняття довірливі “стосунки”, за умов наявності ознак зв'язків між людьми, спільнотами, соціальними групами та ін. використовується поняття довірливі “відносини”.

Аналіз криміналістичної практики застосування шахрайських дій у сучасній кримінології показав, що технологічність шахра-

йських дій у дискурсі психологічного впливу визначається трьома основними кваліфікуючими ознаками. Ці ознаки в кримінологічному сенсі визначають шахрайські дії як усвідомлене застосування психологічних технологій. До таких кваліфікуючих ознак, зокрема, належать:

- наявність визначеної мети, цілі або об'єкта впливу;
- наявність спеціально підготовленої чи навченої людини (спеціаліста), що здійснюватиме вплив;
- наявність визначеного плану, алгоритму чи правила (заздалегідь розробленого сценарію) здійснення впливу.

Враховуючи зазначені кваліфікуючі ознаки, кримінальна психологія висуває таке узагальнене універсальне визначення шахрайства: шахрайство – це професійне маніпулювання свідомістю людей [3].

Психологічні технології при вчиненні шахрайських дій реалізуються за допомогою спеціальних засобів і методів психологічного впливу на свідомість людини. За механізмом втручання психологічний вплив буває активним та пасивним. Найбільш поширеними серед засобів і методів психологічного впливу нами, зокрема, виділяються:

- заборона;
- вимога;
- погроза;
- переконання;
- примус;
- попередження;
- шантаж;
- конфронтація;
- протиборство;
- сугестія;
- навіювання.

За даними наших власних досліджень найбільш активно при здійсненні шахрайських дій у кримінальній практиці використовуються такі комбіновані технології психологічного впливу:

- гіпно-сугестивний вплив (приблизно 25% від усього масиву зареєстрованих шахрайських дій);
- психологічне маніпулювання (приблизно 26% від усього масиву зареєстрованих шахрайських дій);
- психологічна міфологізація (приблизно 7% від усього масиву зареєстрованих шахрайських дій);
- психологічне насилля (приблизно 22% від усього масиву зареєстрованих шахрайських дій);

– заговорювання (приблизно 20% від усього масиву зареєстрованих шахрайських дій).

При цьому з часом наочно спостерігаються стійкі тенденції до поступового, але неухильного вдосконалення зазначених психологічних технологій, а також їх поєднання та комбінування в залежності від мети злочинної дії.

Чинна на сьогоднішній день класифікація шахраїв найбільш різноманітна, ніж злодійська. Вона залежить від багатьох економічних чинників, психології людини, її кмітливості та винахідливості.

У сучасній кримінології нараховується понад 40 видів кримінального обману (шахрайства), кожний з яких у свою чергу має значну кількість підвидів або фахів. При цьому більше ніж 20 видів кримінального обману збереглися у сучасному світі з 20-х років минулого століття [2].

Найбільш яскраво технолого-психологічна кваліфікація виявляється серед таких категорій шахраїв:

- ігрові злочинці;
- особи, що вчиняють обман за допомогою підміни одних предметів (речей) іншими;
- особи, які викрадають гроші чи цінні папери під час їх розміну чи обміну;
- особи, що вчиняють обман під виглядом послуг, купівлі-продажу чи обміну (махінації з нерухомістю й ін.);
- комп'ютерні злочинці.

Найбільш кваліфікованими професійними злочинцями-шахраями у сучасному кримінальному світі виявляються:

- особи, що обманюють при купівлі-продажу нерухомості;
- особи, що обманюють при купівлі-продажу автотранспорту;
- особи, що продають фальшиві дорогоцінні метали чи вироби з них, підроблені та фальшиві предмети антикваріату, картини, ікони й ін.;
- особи, що продають підроблені залізничні й інші квитки;
- особи, що обманюють під виглядом гадання, ворожіння та знахарства;
- особи, що діють під виглядом потенційних наречених (альфонси, жиголо);
- особи, що діють під виглядом продавців, лікарів, держслужбовців, працівників правоохоронних органів тощо;
- особи, що за вигаданим іменем збирають кошти на благодійні потреби;
- особи, що видають себе за “героїв”, учасників війн чи інвалідів.

За даними сучасних наукових досліджень, зокрема, наших власних, в організованих злочинних угрупованнях склад шахрайських груп за фахом поділяється таким чином [2; 3; 4]:

- керівники, лідери, генератори ідей, організатори;
- фахівці із залучення жертв (громадян чи клієнтів) в шахрайські дії;
- фахівці з застосування спеціальних прийомів та методів психологічного впливу на жертву;
- фахівці з проведення розвідувальних заходів та забезпечення безпеки під час здійснення шахрайських дій.

За даними сучасних наукових досліджень, 95% засобів психологічного впливу відбуваються через природні психічні функції людини (приміром, інстинкти, відчуття, почуття тощо) та її природні потреби (приміром, в їжі, теплі, спілкуванні, сексі тощо) [1].

Зовнішні прояви поведінки людини як істоти біологічної обумовлюються функціонуванням психічних процесів в її організмі. Серед основних природних психічних процесів, що, врешті, й складають різні форми поведінки людини як соціальної істоти, є мислення, відчуття, сприймання, пам'ять, увага тощо. Ці психічні процеси протікають у людини самі собою, природним шляхом, якщо не зазнають стороннього впливу.

У специфічних умовах, коли ці процеси протікають під впливом певної сторонньої сили, викликаються або спонукаються певними зовнішніми подразниками, механізм здійснення цього впливу набуває ознак технологічності. Свідомий, цілеспрямований вплив на психічні процеси людини провадиться у вигляді психологічних технологій.

Будь-яка природна дія перестає бути природною, тільки-но до неї втручається людська свідомість. Звичайні природні дії, застосовані за умов втручання свідомого впливу людини, перетворюються на технологічні. Від звичайних природних дій технологічні вирізняються низкою суттєвих ознак.

Найголовнішою відмінною ознакою є те, що вони є майже абсолютною сприйманістю психікою людини. На відміну від технологічних дій сприйманість природних дій залежить винятково від нагальних потреб особистості об'єкта впливу.

Це, зокрема, зумовлено тим, що за весь період існування людства найактуальнішим питанням усіх часів і народів було питання "У чому сутність буття?". Прогресивна філософська думка давно дала на це запитання універсальну відповідь, яка, до речі, й формує дотепер поведінку людини як істоти соціальної. Суть буття за класичною філософською думкою складається із двох компонентів: хліба й видовища.

Саме ці два компоненти – хліб і видовища – й визначають біологічні та соціальні складові людського життя. За аналогічним принципом у людському середовищі будуються будь-які стосунки та відносини. Для того, щоб тримати суспільство в стані залежності й напруженості один із цих двох компонентів (або "хліб", або "видовища") штучно й усвідомлено пригнічуються. Цей механізм функціонує упродовж існування всього людства.

Для того, щоб пригнітити одну із нагальних потреб людини необхідно бути озброєним певними засобами насильницького пригнічення. У суспільному житті людини як такі засоби виступають засоби психологічного і фізичного впливу.

Ефективність застосування психологічних технологій залежить від порогу чутливості об'єкта психологічного впливу. Рівень розвиненості порогів чутливості, або сприйманості, коливається в межах двох екстремумів (полюсів), що на практиці визначаються як "абсолютне благополуччя" – критично високий рівень сприйманості й чутливості, а також "відсутність чи утрата інстинкту самозбереження" – критично низький рівень сприйманості й чутливості.

Чим вище або чим нижче поріг сприйманості (чутливості), тим менш дієвими стають засоби психологічного впливу. Максимально ефективно вплинути на особистість можна лише в межах помірного рівня сприйманості (чутливості). При досягненні екстремумів (полярних полюсів "–" або "+") у свідомості втрачається відчуття реальності, а тому психологічний вплив стає марним.

З урахуванням полярності порогів чутливості й сприйманості об'єкта оперативної уваги психологічний вплив здійснюється за допомогою трьох основних методів:

- через регулювання психологічної напруженості;
- через психологічний стрес;
- через психологічне травмування.

Якість, зміст, обсяг та кількість психологічного впливу цілком залежить від його семантичного (сислового) наповнення.

Враховуючи злочинне забарвлення семантичного змісту більшості шахрайських дій, що здійснюються в кримінальній практиці, найбільшу соціальну небезпеку містять у собі шахрайські дії, пов'язані з купівлею-продажем нерухомості та автотранспорту. Доволі часто ці дії супроводжуються насильницькими діями проти особи, тобто межують з насильницькими злочинами (вимаганням, розбоями, позбавленням волі, катуванням, вбивствами, нанесеннями фізичних ушкоджень тощо). Але переважна більшість таких корисливих злочинів учиняються із технологічним застосуванням довірливих відносин та налагодження довірливих стосунків.

За зазначених умов у таких діях чітко простежуються ознаки злочину – зловживання довірою. Саме тому, головним завданням експерта-психолога на етапі попереднього розслідування шахрайських дій є встановлення факту наявності ознак довіри. За наявності фактичних ознак довіри доведення факту зловживання нею не викликає ніяких процесуальних труднощів.

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства, провідною ознакою, що кваліфікує певну дію як злочинну, є навмисність, тобто наявність, злочинного умислу. У цьому дискурсі будь-яка шахрайська дія, що містить у собі умисел на незаконне заволодіння чужим майном чи вчинення насильницьких дій проти іншої особи, має відповідне семантичне наповнення, тобто є усвідомленою злочинною дією, заснованою на довірливості як суспільній дефініції. Відповідно до кримінального та кримінально-процесуального законодавства такі дії кваліфікуються як злочини і тягнуть за собою суто кримінальну відповідальність.

Наші власні наукові дослідження на даному етапі присвячені чіткому визначенню семантичних складових шахрайських дій у психолого-технологічному дискурсі, а також чіткому розмежуванню злочинного та природного поведіння при здійсненні певних шахрайських дій із технологічним застосуванням довірчих стосунків і відносин.

Отже, наукова новизна одержаних нами у зазначених наукових дослідках результатів полягає в тому, що в системі психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС України чітко відзначається принципово нова функція служби психологічного забезпечення – психологічна експертиза при проведенні первинних процесуальних дій у процесі розкриття та розслідування корисливих злочинів проти особи, пов'язаних із шахрайством.

Список використаних джерел

1. Глухов В.П. Основы психолінгвистики: Учеб.пособие для студентов педвузов. – М.: АСТ: Астрель, 2005.
2. Долженков О.Ф., Запорожцева Г.Є., Кіцул А.П., Рижков Е.В. Використання психологічних знань в оперативно-розшуковій діяльності: Монографія. – Одеса: НДРВВ ОІВС, 2001.
3. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Атіка, 2004.
4. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативно-розыскной деятельности. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 208 с.

The clause shown results of the scientific researches, the semantic making roguish actions devoted to precise definition in a psycho-technological discourse, to differentiation of criminal and natural behaviour at realization of some roguish actions. It is certain the basic qualifying attributes of roguish actions, and also ways, methods and technologies of psychological influence.

Key words: roguish actions, technologies of psychological influence.

Отримано: 12.03.2010

УДК 159.928.22; 159.9.07

О.Ю. Іщук

Особливості виявлення потенційно обдарованих дітей молодшого шкільного віку в умовах сім'ї

У статті розглядається проблема виявлення потенційно обдарованих дітей молодшого шкільного віку в умовах сім'ї. Стверджується, що очікування високої результативності діяльності дитини через прояви її здібностей і задатків не дає змоги батькам правильно оцінити потенційну обдарованість власної дитини. Основою експериментального дослідження стала теорія множинного інтелекту Говарда Гарднера.

Ключові слова: обдарованість, здібності, задатки, потенційна обдарованість, теорія множинного інтелекту.

В статье рассматривается проблема выявления потенциально одарённых детей младшего школьного возраста в условиях семьи. Утверждается, что ожидание высокой результативности деятельности ребёнка как проявления его способностей и задатков не даёт родителям возможности верно оценить потенциальную одарённость собственного ребёнка. Основой экспериментального исследования стала теория многофакторного интеллекта Говарда Гарднера.

Ключевые слова: одарённость, способности, задатки, потенциальная одарённость, теория многофакторного интеллекта.

Актуальність проблеми. В Україні обдарованість як науково-психологічна проблема привернула до себе увагу практично в останні десятиріччя нашого часу. Стало зрозумілим, що успіх держави в цілому, окремих галузей науки, виробництва та культури визначається талановитими людьми, оскільки саме вони є носіями прогресу.